

Jaloliddin Kh. HAMROQULOV,
*Researcher of the International
Islamic Academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011,
Tashkent, Uzbekistan.*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/4/8

ҲАДИС ТЎПЛАМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

HADITH COLLECTIONS AND THEIR TYPES

СБОРНИКИ ХАДИСОВ И ИХ ВИДЫ

КИРИШ

Кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аجدодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, шу асосда ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Халқимиз асрлар давомида илм-маърифатга интилган ва дунё цивилизацияси ривожига беқиёс ҳисса қўшган миллатлар сирасига киради.

Мовароуннахрда етишиб чиққан алломалар илм-фаннинг турли соҳаларида ижод қилганлар. Хусусан, уламолар томонидан ҳадис илмига оид кўплаб тадқиқотлар олиб борилган ҳамда асарлар ёзилган. Шундай бўлсада, бу бебаҳо меросни ўрганиш, маърифатсевар халқимизга ҳамда мусулмон оламига етказиш ишлари мустақиллик даврида тақиқланган эди. Мустақиллик шарофати, айниқса, сўнгги йилларда диний-маърифий соҳада олиб борилаётган ислохотлар ҳадис илми борасида ҳам изланишлар олиб бориш имконини яратмоқда.

Ҳадис илми икки қисмдан иборат ҳолда ўрганилади: “Ривоят илми” (ҳадисни ривоят нуқтаи назаридан билиш) ва “дирият илми” (ҳадисни тушуниш нуқтаи назаридан билиш). “Ҳадисни ривоят нуқтаи назаридан билиш” деганда, Пайғамбар (с.а.в.) сўзлари, феъллари, тақрирлари, сифатлари, ҳадисдан қандай маъно ва фойда олиш мумкинлиги ҳақидаги илм тушунилади. Имом Бухорий, Имом Муслим ва бошқа муҳаддисларнинг саҳих, сунан, муснад каби ҳадис тўпламлари ривоят илмига оид асарлар ҳисобланади.

“Ҳадисни тушуниш нуқтаи назаридан билиш” деганда, санад ва матнни билиш, унинг ишончлик даражасини аниқлаш, шунга кўра ҳадиснинг қабул қилиниши ёки рад этилишини ўрганиш тушунилади. Имом Ромаҳурмузий, Имом Ҳоким, Имом Ибн Салоҳ каби муҳаддисларнинг “улуму-л-ҳадис” йўналишида ёзган асарлари дирият илмига оиддир. Кенг халқ оммаси орасида асосан ривоят илмига оид ҳадис тўпламлари танилган бўлса, мутахассислар учун дирият илмига оид тўпламлар алоҳида диққатга сазовор.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ривоят илмига оид асарлар асосан қуйидаги мавзуларда ёзилган бўлиб, барча мавзуларни ўзида жамлаган асарлар “жавомеъ” (бирлиги “жомеъ”) деб номланади. “Жомеъ” луғатда “жамловчи”, “камраб олувчи” маъноларида келади. Истилоҳда эса, ҳадис мавзуларининг барчасини ўзида мужассам этган тўплам ҳисобланади. Ҳадис мавзулари дейилганда ақоид, ҳукм, риқоқ (нафосат)га оид ҳадислар, ейишичиш, туриш-турмуш, сафар қилиш одоблари, шунингдек, тафсир, тарих ва сийрат, фитналар, манокӣб (фазилат) ва масолиб (камчилик) кабилар назарда тутилади. Муҳаддислар юқорида зикр этилган ҳадис мавзулари бўйича алоҳида китоблар тасниф этишган. Уларни қуйидагича келтириш мумкин:

1. Ақоид ҳақидаги ҳадис тўпламлари. Бу “Тавҳид илми” деб номланади. Мазкур йўналиш бўйича Абу Бакр ибн Хузаймининг “Китобу-т-тавҳид”, Байҳақийнинг “Китобу-л-асмо ва-с-сифот” каби асари мавжуд.

2. “Таҳорат” бобидан “васиятлар” бобигача фикҳ тартиби бўйича ҳукмга оид ҳадислар тўпланган китоблар. Булар “Сунан” деб номланади. Бу бўйича ёзилган асарлар жуда кўп бўлиб, уларнинг машҳурларига Имом Абу Довуд, Имом Термизий ва Имом Насоийнинг “Сунан” асарларини мисол келтириш мумкин. Имом Термизийнинг “Сунан”идаги ҳадислардан сайланмасини Абдулғани Абдуллоҳ ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган. Мирзо Кенжабек эса “Сунан”нинг биринчи жилдини ўзбек тилига ўнгирган ва у таҳорат, намоз ва закот китобларини ўз ичига олади.

3. “Риқоқ” (Нафосат) ҳақидаги ҳадислар. Мазкур мавзуга оид тўпламлар “Сулук ва зуҳд илми” деб номланади. Имом Аҳмад ва Абдуллоҳ ибн Муборакнинг “Китобу-з-зуҳд” асарлари шулар жумласидандир.

Аннотация. Мақолада ҳадис тушунчаси, ҳадис илми ва унинг турлари, ҳадис илми бўйича ёзилган асарлар ҳақида атрофлича таҳлил қилинган. Жумладан, ҳадис илми “ривоят илми”, яъни ҳадисни ривоят нуқтаи назаридан библио ва “дирият илми” – ҳадисни тушуниши нуқтаи назаридан библио каби турларга ажратилган ҳолда тадқиқ қилинган. Шунингдек, мақолада ҳадис илми бўйича ёзилган тўпламлар асарнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда таснифланиши, шунингдек ҳадис китобларининг умумий мавзулари ёритилган. Хусусан, ҳадис тўпламларида ақоид, ҳукм, риқоқ (нафосат)га оид ҳадислар, ейиш-ичиш, турмуш тарзи, сафар қилиш одоблари, тафсири, тарих ва сиёрат, фитна ва ёмонликлар, инсоний фазилатлар ва иллатлар каби мавзулар ҳақида сўз борган.

Шу билан бирга, мақолада ҳадис илмининг ривожланиши жараёни саҳобалар, тобеинлар, табаъ тобеин ва кейинги давр каби босқичлар асосида даврлаштирилган ҳамда ҳар бир даврнинг хусусияти очиб берилган. Жумладан, саҳобалар даврида ҳадисларнинг тарқалишида озгаки услуб кенг тарқалгани, кейинроқ ҳадисларни ёзиш ва тўплам ҳолига келтириши анъанаси шаклланигани баён қилинган. Шунингдек, ҳадис илми бўйича изланишлар олиб борган муҳаддис олимлар ва улар томонидан ёзилган асарлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Муҳаддисларнинг ҳадис илми ривожига хизматлари эвазига ижтимоий илмлар мисли кўрилмаган даражада тараққий этгани, соҳага оид юзлаб асарлар пайдо бўлгани далиллар асосида мақолада ёритиб берилган.

Калит сўзлар: ҳадис, суннат, сиёрат, ровий, ривоят, ақоид, ҳукм, жомаъ, сунан, маноқиб, масолиб, саҳоба, тобеин.

Abstract. The article provides detailed information about the concept of hadith, the science of hadith and its fields, and the works written on the science of hadith. In particular, it was justified that the science of hadith is divided into "science of riwayah", that is, knowledge of hadith from the point of view of narration, and "science of dirayah", that is, knowledge of hadith from the point of view of understanding hadith. Also, the article shows that the collections written on the science of hadith are classified based on the nature of the work, and the general topics of the hadith books are highlighted. In particular, the collections of hadiths deal with topics such as aqeedah, judgment, hadiths about riqaaq (refining), eating and drinking, lifestyle, travel etiquette, interpretation, history and seerah, fitna and vices, human virtues and defects.

At the same time, in the article, the process of the development of hadith science is periodized based on stages such as companions, followers, successors, and subsequent periods, and the characteristics of each period are revealed. In particular, it was stated that during the time of the companions, the oral method was widespread in the transmission of hadiths, and later, the tradition of writing and compiling hadiths was formed. Also, information is given about the muhaddith scholars who researched the science of hadith and the works written by them. The article highlights the fact that thanks to the services of muhaddith scholars in the development of hadith science, social sciences have progressed to an unprecedented level, and hundreds of works related to the field have appeared.

Keywords: hadith, sunnah, seerah, narrator, narration, aqeedah, judgement, jami', sunan, manaqib, masalib, companion, follower.

Аннотация. В статье дана подробная информация о понятии хадис, науке о хадисах и их видах, о работах, написанных по хадисоведению. В частности, обосновано, что наука о хадисах делится на «науку о передатчиках», то есть знание хадисов с точки зрения повествования, и «науку о дирияхах» - знания с точки зрения смыслового понимания хадисов. Также в статье сборники, написанные по науке о хадисах, классифицированы по характеру работы, а также выделены общие темы сборников хадисов. В частности, сборники хадисов касаются таких тем, как ақоид, суждение, хадисы о рикаке (очищении), еде и питье, образе жизни, дорожном этикете, толковании, истории и сирате, фитне и пороках, человеческих достоинствах и недостатках.

При этом в статье периодизируется процесс развития хадисоведения на основе таких этапов, как сподвижники, табиини, таба' табиин и последующие периоды, а также раскрываются особенности каждого периода. В частности, указывалось, что во времена сподвижников был распространен устный способ передачи хадисов, а позже сформировалась традиция записи и составления хадисов. Также приводятся сведения об ученых-мухаддисоведах, проводивших исследования по науке о хадисах, и написанных ими трудах. В статье подчеркивается тот факт, что благодаря заслугам ученых-мухаддисоведов в развитии хадисоведения социальные науки продвинулись на беспрецедентный уровень, и появились сотни работ, связанных с этой областью.

Ключевые слова: хадис, сунна, сират, рассказчик, повествование, ақоид, ҳукм, джамаъ, суннан, манақиб, масалиб, саҳаба, тобеин.

4. “Одоб-ахлоқ”қа оид ҳадислар жамланган асарлар. Бу “Одоб илми” деб номланади. Ушбу мавзуда имом Бухорий “ал-Адабу-л-муфрад” асарини ёзган. Имом Бухорийнинг мазкур асарини ўзбек тилига олим Ш.Бобохонов “Одоб дурдоналари” номи билан чоп этган. Таржима тўлиқ бўлмагани учун кейинчалик Н.Атабоев томонидан қолган қисмлари ҳам ўзбек тилига ўгирилган ҳолда нашр этирилган. Шунингдек, Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф “Одоблар хазинаси” номида алоҳида шарҳ ёзган.

5. Тафсирга алоқадор бўлган ҳадис тўпламлари. Бу “Тафсир илми” деб номланади. Бу йўналишга “Ибн Мардавайх тафсири”, “Дайлабий тафсири”, “Ибн Жарир тафсири” мисол бўлади. Ушбу асарлар ҳадисга асосланган тафсирлар ичида энг машҳурлари ҳисобланади. Барча тафсирларда ҳадислар учрасада, бу услуб асосан ривоятларга (ҳадис, осор) асослангани учун шундай номланган.

6. Тарих ва сийрат ҳақидаги ҳадис тўпламлари. Улар ўз навбатида иккига бўлинади.

Биринчиси, осмон, ер, ҳайвонот олами, жин, шайтонлар, фаришталар, ўтган пайғамбарлар ва аввалги умматларнинг яратилиши ҳақидаги ҳадислар бўлиб, “Бада-л-халқ” – “яратилишнинг боши” деб номланиб, бу тарихга алоқадор ҳисобланади.

Иккинчиси, Пайғамбар (с.а.в.) туғилишларидан вафот этгунларига қадар бўлган давр. Шунингдек, саҳобалар, аҳли оилалари ҳақидаги ҳадислар бўлиб, улар “сийрат” деб номланади. Бу бобга оид ёзилган асарлар жуда кўп. “Ибн Исҳоқ сийрати”, “Ибн Ҳишом сийрати”, “Мулло Умар сийрати” шулар жумласидан. Саййид Жамолиддин Муҳаддиснинг “Равзатул-аҳбоб” асари сийратлар борасидаги энг яхши услубда ёзилгани билан ажралиб туради.

7. “Фитналар илми” деб номланган ҳадис тўпламлари. Нуайм ибн Ҳаммоннинг “Фитналар китоби” бу бўйича мукамал асар ҳисобланади.

8. Маноқиб (фазилатлар) ҳақидаги ҳадислар. “Маноқиб илми” деб номланади. Бу илм бўйича ҳам кўп асарлар ёзилган. Пайғамбар (с.а.в.) аҳли оиласи, саҳобалари, жаннат башорати берилган ўн саҳоба, Қурайш қабиласи, ансорлар, хулафо рошидин маноқиблари бўйича китоблар таълиф этилган (Абдул Фаттох Абу Ғудда, 1990:103).

Бироқ юқоридаги саккиз турга оид асарларнинг барчасини ҳам ҳамма мавзуларни қамраб олган деб бўлмайди. Масалан, Имом Термизийнинг “Сунан” асари деярли барча мавзуга оид ҳадис-

ларни жамлагани учун уни “Жомеъ” ҳадис тўплами дейиш мумкин. Имом Бухорий асари ҳам шу услубда ёзилган. Шунини айтиб ўтиш жоизки, Имом Муслимнинг “Саҳиҳ” тўплами юқорида зикр қилинган барча илмларга оид ҳадисларни ўз ичига олсада, тафсир ва қироат илмига оид ҳадислар мавжуд бўлмагани боис у жомеъ деб аталмаслигини Абу Ула Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим Муборакфурий (1283/1866–1353/1934) “Тухфату-л-Ахвазий” асарида қайд этиб ўтади (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2019:27).

МУҲОКАМА

Муҳаддисларнинг фаолияти натижасида пайдо бўлган ҳадис тўпламларини муаллифнинг асарни номлашидан келиб чиққан ҳолда ҳам турларга ажратиш мумкин. Масалан, “Саҳиҳ” номли китоблар. Бу тўпламларда асарнинг номига “саҳиҳ” сўзи қўлланган. Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг асарларидан ташқари, Ибн Ҳузайма, Ибн Сакан, Ибн Ҳиббон ва бошқаларнинг “Саҳиҳ” номли асарлари мавжуд. Бироқ уларнинг ишончлилиқ даражаси “Сихоҳи сита” (олти ишончли тўплам)нинг талабларига тўлиқ мос келмагани сабабли тўпламга киритилмаган. Бошқача айтганда, “Сихоҳи сита”даги тўпламлар орасида “Сунан” қабилар ҳам борки, улардаги ҳадислар бошқаларга қараганда ишончли бўлгани учун шу даражага кўтарилган. Шунингдек, деярли барча тўпламлардаги ҳадислар иснодлар билан ёзилгани учун уларни “Муснад” деб аташ ўринли бўлади. Аммо улардаги ҳадисларни жамлаш услубида иснодлар биринчи ўринга олиб чиқилмаган, балки ўз мавзуси билан тартибланган. “Муснад” туркумидаги ҳадис тўпламларида асосан иснод асос қилиб олинган ва шу услубда жамланган. Шунингдек, барча юқорида кўрсатилган ҳадис мавзуларини ўзида жамлаган, боблар асосида тўпланган асарлардан қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Саҳиҳи Бухорий” номи билан машҳур бўлган “ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умур Расулуллоҳ (с.а.в.) ва сунаниҳи ва айямиҳ”.

2. Абу Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож Қушайрийнинг “Саҳиҳи Муслим” номи билан машҳур бўлган “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин ас-сунан би нақл ал-адл ан ал-адл ан Расулуллоҳ (с.а.в.)” асари.

3. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг “Сунан” номи билан машҳур бўлган “ал-Жомеъ ал-мухтасар мина-с-сунан ан Расулиллаҳ (с.а.в.)” асари.

Бу уч асардан бошқа “жомеъ” номи билан машҳур асарлар:

1. Маъмар ибн Рошиднинг (ваф. 154/771) “Жомеъ” асари. Бу асарни муҳаддис Абдураззоқ ривоят қилган бўлиб, “Мусаннаф” номи билан нашр қилинган. Ҳадис ва осорларининг сони 2614 тага етади.

2. Ибн Ваҳб Фихрийнинг (ваф. 197/812) “Жомеъ” китоби.

3. Разин ибн Муовия Сарқустийнинг (ваф. 535/1140) “Жомеъ” асари. Олим Ибн Асир “Жомеъ ал-усул” асарида бир қанча жойлардан ундан нақл қилган.

Шунингдек, кейинги олимлар томонидан ҳам “жомеъ” асарлар ёзилган бўлиб, уларда муайян олимнинг китобига (масалан, Бухорий, Муслим) асосланиш тамойили мавжуд. Улар бир неча китоблардаги ҳадисларни жамлаган, ҳадислар иснодлар билан келтирилмаган ҳамда матннинг ўзи ва ривоят қилган муҳаддиси билан берилган. Улар:

1. Ибн Асир номи билан машҳур бўлган Муборак ибн Муҳаммад ибн Абдулкаримнинг (ваф. 606/1209) “Жомеъ ал-усул мин аҳодис-ар-Расул” асари.

2. Ибн Дабиъ номи билан машҳур бўлган Абдурахмон ибн Али Шайбонийнинг (ваф. 944/1537) “Тайсир ал-вусул ила жомеъ ал-усул” асари. Бу Ибн Асирнинг “Жомеъ ал-усул” асарининг мухтасари ҳисобланади.

3. Шайх Алоуддин Али Муттакий Ҳиндийнинг (ваф. 975/1567) “Канз ал-уммол фи сунан ал-ақвол ва-л-афъол” китоби.

4. Муҳаммад ибн Сулаймон Рудоний Мағрибийнинг (ваф. 1094/1683) “Жамъ-ал-фавоид мин жомеъ-ал-усул ва мажмаъ аз-завоид” асарларини келтириш мумкин.

Бу ҳадис тўпламлари орасида мусталаҳул-ҳадис тўпламлари ўзига хос ўрин эгаллайди. Мусталаҳул-ҳадис илмини биринчи бўлиб тизимга солиб китоб ёзган олим қози Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон ибн Халлад Ромаҳурмузий (ваф. 320/932)дир (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2011:76). У ўзининг “ал-Муҳаддис ал-фосил байна-р-ровий ва-л-ваъий” асарини ёзиб, бу йўналишда илк қадам қўйди ва қоида, усулларни ишлаб чиқди. Асар шу соҳадаги барча мавзуларни қамраб олмаган. Бироқ Ромаҳурмузийдан кейин мазкур соҳада бирорта олим анча вақтгача деяр-

ли фаолият олиб бормади. Сўнг Ҳоким Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Абу Абдуллоҳ Найсобурий (ваф. 405/1014) “Маърифат улума-л-ҳадис” асарини ёзди. Сўнг унга эргашиб Аҳмад ибн Абдуллоҳ Абу Нуайм Исфохоний (ваф. 430/1039 й.) Ҳокимнинг асарига мустаҳраж ёзган (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2011:67).

Бу олимлардан кейин шу соҳада асар ёзиш кўпайиб, янги қоидалар, атамалар, услублар жорий қилинди.

Хатиб Бағдодий (ваф. 463/1071) “ал-Кифоя фи илм ар-ривоя” асарини ёзиш баробарида шу соҳанинг бир жузи бўйича энг катта китоблардан бири бўлган “ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-сомеъ”нинг муаллифи саналади. Бу асар ҳадис ривоят қилаётган устоз ва уни ўрганаётган шогирднинг одоб-ахлоқи бўйича барча ривоятларни ўзида жамлагани сабабли ҳам талабалар учун муҳим асар ҳисобланади.

Шунингдек, Қози Иёз (ваф. 544/1149) “ал-Илму фи забт ар-ривоя ва тақйид ас-самъ” асарини, Умар ибн Абдулмажид Абу Ҳафс Мोजнижий (ваф. 580/1184) “Ма ла ясау ал-муҳаддис жаҳлуҳ”, асарини ёзиб қолдирди.

Ҳофиз, фақиҳ Усмон ибн Салоҳ Абу Амр Шаҳразурий (ваф. 643/1245) ўзидан олдин ўтган олимларнинг асарларини синчиклаб ўрганиб, уларни бир жойга жамлайди ва “Муқаддимаи Ибн Салоҳ” (“Улум ал-ҳадис” номи билан ҳам юритилади) асарида жуда кўп фойдали маълумотларни келтиради. Шунинг учун кейинги олимлар ушбу асарга алоҳида эътибор қаратиб, унинг илмий услубини туттишган. Улар орасида ушбу асарни шеърий услубда ёзган, мухтасар қилган ва турли белгиларни қўйганлар бўлди. Улардан Зайнуддин Ирокий, Бадруддин Заркаший, хофиз Ибн Ҳажарни келтириш мумкин. Имом Ҳофиз Шайхулислам Муҳйиддин Нававий (ваф. 676/1277) Ибн Салоҳ асарини қисқартириб “ал-Иршод ила илм ал-иснод” номли китоб ёзди ва кейинчалик уни ҳам қисқартириб “ат-Тақриб ва-т-тайсир ли маърифат сунан ал-башир ан-назир (с.а.в.)” деб номлади. Суютий эса мазкур китобни “ат-Тадриб” номида шарҳлаган. Бу асар 2 жилдда нашр этилган.

Ибн Салоҳ асарини Зайнуддин Абдурахим Абул Фазл Ирокий (ваф. 806/1403) баъзи жойларини қисқартириб, қўшимчалар қўшган ҳолда шеърий байтларга солиб чиққан ва бу “Алфия ал-Ирокий” номи билан машҳур бўлган. Муҳаммад ибн Абдурахмон Саховий (ваф. 902/1497) эса, “Алфия ал-Ирокий”ни “Фатҳ ал-муғис” номда шарҳ ёзган ва 4 жилдда нашр этилган (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2011:36).

Илм-фан ва жаҳон тамаддуни ривожда ўчмас из қолдирган муҳаддислар ўз асарларида Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари, саҳобаларнинг сўзлари ва тобеинларнинг фатволарини ҳам жамлашган. Муҳаддисларнинг фаол бўлиши натижасида юзлаб асарлар пайдо бўлди ва ҳадис илми мисли кўрилмаган даражада таракқий этди. Натижада ҳадис илмига оид соҳаларда юзлаб асарлар пайдо бўлди.

Ҳадис илми тарихида саҳобалар даври тугаб, тобеинлар даврининг ўрталарига, яъни ҳижрий юзинчи йилга келганда тобеинлар орасидаги ҳадис билимдонларининг фатҳ этилаётган жойларда вафот этиши, халқларнинг ислом динига ўтиши ва шу билан бирга, ёлғон ҳадисларнинг кўпайиши кузатилди. Мана шу сабабли умавийлардан бўлган саккизинчи халифа Умар ибн Абдулазиз (681–720) нинг топшириғига биноан, халифаликдаги олимлар ҳадисларни тўплашга киришишган. Бу ишни расмий равишда биринчи бўлиб Муҳаммад ибн Шихоб Зухрий (670–721) бошлаб берган. Шундан сўнг ҳадис китобларини ёзиш одат тусига кириб, бу ишни бошқа олимлар ҳам давом эттиришган. Маккада биринчи бўлиб Ибн Журайж (ваф. 767) ва Ибн Исҳоқ (ваф. 768), Мадинада Саид ибн Абу Аруба (ваф. 773), Роби ибн Субайх (ваф. 776) ва Имом Молик (ваф. 795), Басрада Ҳаммод ибн Салама (ваф. 799), Куфада Суфён Саврий (ваф. 777), Шомда Абу Амр Авзой (ваф. 773), Хуросонда Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий (ваф. 797), Яманда Мамар (ваф. 771), Райда Журайж ибн Абдулҳамид (ваф. 804), Воситда Ҳушайм (ваф. 789) ва бошқалар амалга оширишди (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:122).

Улар асосан ўзлари яшаб турган шаҳардаги мавжуд ҳадисларни жамлаш билан шуғулланишган. Шу тариқа, муҳаддислар ҳадисларни – Пайғамбар (с.а.в.)дан қолган меросни саҳобаларнинг сўзлари ва тобеинларнинг фатволари билан бирга тўплай бошлашди. Замон ўтиши билан муҳаддислар фақат ривоятларни эмас, балки ривоят қилаётган шахс ҳақидаги маълумотларни ҳам назардан четда қолдиришмади. Натижада ҳадис илмида “жарҳ ва таъдил” илми (айблаш ва адолатли санаш, ровийлар адолати ва забти ҳақида баҳс юритиб, ишончли ёки ишончсизлиги ҳақида якуний хулоса чиқарувчи ровийга танқидий ёндашиш услуби) пайдо бўлди. Бу илм туфайли муҳаддислар ҳадис иснодларида учрайдиган ровийларнинг ишончлилиқ даражасини кўрсатиб ўтишди. Шунингдек, ҳадис илмига оид манбалар орасида ҳадис илмига оид атамаларни ўрганувчи соҳа “Усул ал-ҳадис” (мусталаҳ ал-ҳадис

ёки улум ал-ҳадис деб ҳам номланади) ҳам алоҳида ривожланди, ҳамда бу борада кўп китоблар ёзилди (Абдул Фаттоҳ Абу Гудда, 1990:169).

Жоҳилият араблари орасида ёзишни биладиган кишилар жуда кам бўлган ва улар жамиятда алоҳида кадрланиб келинган. Ислом келган пайтда Маккада бор-йўғи ўн етти киши ўқиш ва ёзишни биларди. Улар – Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Усмон ибн Аффон, Абу Убайда ибн Жаррох, Толҳа, Язид ибн Абу Суфён, Муовия ибн Абу Суфён, Абу Суфён ибн Ҳарб, Абу Ҳузайфа Утба ибн Раба, Ҳотиб ибн Амр, Абу Салама ибн Абдулсад Махзумий, аёллардан эса Шифо бинт Абдуллоҳ Адавия, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг завжалари Ҳафса бинт Умар, Умму Гулсум бинт Уқба, Карима бинт Миқдод эди.

Расулulloҳ (с.а.в.) пайғамбар бўлганларидан кейин кишиларни саводли қилишга аҳамият бердилар. Саҳобаларни, айниқса улар орасидаги ёшларнинг саводини чиқаришига алоҳида тарғиб қилганлар. Ёзишни биладиган саҳобалар Расулulloҳ (с.а.в.)дан эшитган нарсаларини ёзишга ҳам ҳаракат қилишган ва ўзлари учун керакли деб билганларини саҳифаларга ёзиб боришган.

Араб тилида саҳифа сўзи қоғоз маъносини билдириб, айрим саҳобалар томонидан ҳадислар ёзилган варақлар тушунилади. Саҳифалар Расулulloҳ (с.а.в.)нинг хос котибларида бўлиб, ўша вақтда кўпчилик орасида тарқалмаган ҳамда умумий жамланмаган эди. Жобир ибн Абдуллоҳ, Саъд ибн Убода, Самрат ибн Жундуб, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос каби саҳобаларнинг ҳадислар ёзилган саҳифалари мавжуд бўлган. Булардан ташқари, Расулulloҳ (с.а.в.) турли жойлардаги кишиларга ёзган хатлари ҳам ҳадислардан иборат. Расулulloҳ (с.а.в.) даврларида ҳадисларни куйидаги саҳобалар ёзиб боришган:

Абу Бакр Сиддиқ (ваф. 13/634), Умар ибн Хаттоб (ваф. 23/644), Усмон ибн Аффон (ваф. 35/655), Али ибн Абу Толиб (ваф. 40/661), Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осс (ваф. 63/683), Абу Ҳурайра Давсий (ваф. 59/679), Абдуллоҳ ибн Аббос (ваф. 68/687), Жобир ибн Абдуллоҳ (ваф. 78/697), Самура ибн Жундуб (ваф. 58/678), Анас ибн Молик (ваф. 93/712), Саъд ибн Убода Ансорий (ваф. 15/636).

Умуман ҳадисни қайд этиб борган саҳобалар: Абу Айноб Ансорий (ваф. 50/670), Абу Бакра Сакафий (ваф. 50/670), Абу Райҳона Аздий, Абу Саид Худрий (ваф. 63/683), Абу Мусо Ашъарий (ваф. 42/662), Убай ибн Каъб (ваф. 30/651), Усайд

ибн Хузайр (ваф. 20/641), Баро ибн Озиб (ваф. 71/690), Жарир ибн Абдуллох (ваф. 51/671), Ҳасан ибн Али (ваф. 49/669), Рофе ибн Хадид Ансорий (ваф. 74/693), Зайд ибн Арқам (ваф. 68/687), Зайд ибн Собит (ваф. 45/665), Салмон Форсий (ваф. 35/656), Заххок ибн Суфён Килобий (ваф. 11/632), Заххок ибн Қайс (ваф. 64/684), Абдурахмон ибн Оиз, Абдурахмон ибн Авф (ваф. 86/705), Абдуллох ибн Зубайр (ваф. 73/692), Абдуллох ибн Умар (ваф. 73/692), Абдуллох ибн Масъуд (ваф. 32/653), Амр ибн Ҳазм Ансорий (ваф. 51/671), Муҳаммад ибн Маслама (ваф. 43/663), Муоз ибн Жабал (ваф. 17/638), Муовия ибн Абу Суфён (ваф. 60/680 й.), Муғира ибн Шуъба (ваф. 50/670 й.), Нуъмон ибн Башир (ваф. 64/684 й.), Восила ибн Асқа (ваф. 83/702) (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:239).

Мазкур даврда ҳадис ёзиб борган саҳобий аёлларга куйидагилар киради: Асмо бинт Умайш (ваф. 40/660), Сабиа Асламийя Оиша бинт Абу Бакр Сиддик (ваф. 58/678), Фотима бинт Қайс (ваф. 50/670), Фотима бинт Муҳаммад (ваф. 11/632).

Абдуллох ибн Амр ибн Осснинг (ваф. 65/684) “Ас-Саҳифа ас-содиқа” номли саҳифаси алоҳида аҳамият касб этади. Бу Расулуллох (с.а.в.) даврида ёзилган машҳур саҳифалардан бири ҳисобланади. Абдуллох ибн Амр: “Расулуллох (с.а.в.)дан эшитган ҳар бир ҳадисни ёдлаш учун ёзиб юрар эдим. Қурайш қабиласи вакиллари, қандай қилиб Расулуллох (с.а.в.)дан эшитган ҳадисни ёзасан, у киши инсон бўлса, хурсанд бўлганда ҳам, хафа бўлганда ҳам гапиради, деб мени ёзишдан қайтаришди. Ёзишни тўхтатдим ва бу ҳақда Расулуллох (с.а.в.)га айтганимда у зот: “Ёзавер, нафсим қўлида бўлган Зотга қасамки, мендан ҳақиқатдан бошқа нарса чиқмайди”, – дедилар”, – деди (Абу Исо Термизий, 1993:57).

Шунингдек, Абу Ҳурайра ҳам юқорида келтирилган маълумотни таъкидлайди: “Мендан бошқа Расулуллох (с.а.в.) ҳадисларини яхши биладиган киши йўқ, фақат Абдуллох ибн Амр бундан мустасно. У қўли билан ёзиб, қалби билан ёдларди, мен қалбим билан ёдлаб, қўлим билан ёзмасдим. Расулуллох (с.а.в.) унга ёзишга изн берганлар”, – деган (Абу Исо Термизий, 1993:61).

Абдуллох: “Биз Расулуллох (с.а.в.) ҳузурларида айтганларини ёзиб олар эдик”, – деган (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2011:61). Бу саҳобаларнинг Расулуллох (с.а.в.) айтган ҳадисларини ёзганларига далил бўлади. Мужоҳиддан ривоят қилинишича, Абдуллох ибн Амр олдида саҳифани кўриб у ҳақда сўрадим. У: “Бу

содиқадир (ҳаққоний саҳифа), унда Расулуллох (с.а.в.)дан эшитган ва орамизда ҳеч ким (бирор ровий) булмаган ҳадисларни ёзганман”, – деган (Абу Исо Термизий, 1993:35). Абдуллох ибн Амр: “Дунёда менга икки хислат рағбат уйғотади: Содиқа (саҳифа) ва Вахт. Содиқа Расулуллох (с.а.в.)дан ёзган саҳифам. Вахт эса, Амр ибн Осс садақа қилган ер бўлиб, у бу ерда ишлар эди” (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2019:232).

НАТИЖА

Олимлар бу саҳифанинг тарихий аҳамиятини Расулуллох (с.а.в.) олдиларида, ўзларининг руҳсатлари билан ёзилганини эътиборга олган ҳолда юксак баҳолашган. Ибн Асирнинг қайд этишича, ушбу саҳифадан мингта ҳадис ўрин олган. Агар бу саҳифа бугунги кунгача етиб келмаганда, унинг мавзуси етиб келган бўларди, чунки у Имом Аҳмаднинг “Муснад”ида сақланган. Шунингдек, олимлар Абдуллохга руҳсат берилишининг сабаби, унинг сурёний ва араб тилини билишини, хаттога йўл қўймаганини сабаб қилиб келтиришади. Кейинчалик Абдуллохнинг невараси Амр ибн Шуайб мазкур саҳифадан ҳадис ривоят қилгани манбаларда қайд этилган. Тобеин Мужоҳид ушбу саҳифага иштиёқи баланд бўлгани ва Абдуллох ибн Амр олдида кўрганини кўп такрорлаган (Раҳимжонов Дурбек, 2003:12).

Ҳаммом ибн Мунаббих олим тобеинлардан бири бўлиб, у Абу Ҳурайра билан учрашган ва ундан кўп ҳадис ёзиб олган. Бу ҳадисларни жамлаб, уни “ас-Саҳифа ас-саҳиха” деб номлайди. Буни Имом Аҳмад “Муснад”ида тўлиқ ҳолда нақл қилган. Имом Бухорий ҳам ундан кўп ҳадислар келтирган. Бу саҳифа катта аҳамият касб этиб, илк ислом даврида ҳадислар ёзилганига ёрқин ҳужжат, далил бўла олади. Саййид Абдулмажиднинг айтишича, Доктор Муҳаммад Ҳамидуллох Ҳайдарободий бу асарнинг икки нусхасини аниқлаб, бу асар ҳозиргача тўлиқ етиб келганини тасдиқлаган (Уватов Убайдулла, 1994:49).

Жобир ибн Абдуллох ўз замонасида Мадина муфтиси ва фақиҳи бўлган. Унинг саҳифаси бир жуздан иборат. Жобир набавий масжидда талабалар учун ҳалқа ташкил қилиб, кўплаб катта тобеинлар ундан ҳадис ёзиб олишган (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:66). Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Жобирнинг бу саҳифаси тобеинлар орасида тарқалиб, ундан ёзиб олишган.

Олимларнинг қайд этишича, Абдуллоҳ ибн Аббоснинг бир қанча саҳифалари мавжуд. Имом Заҳабийнинг айтишича, қариб кўзи кўрмайдиган бўлиб қолганда, тобеинлар ўша саҳифалардан ўкиб бериб туришган. У вафот этгандан кейин ўғли Али отасининг мавлоси Курайбдан ҳадислар керак бўлганда саҳифани сўраб олиб нусха кўчириб қайтариб берган.

Муҳаддис ва фақиҳлар Амр ибн Ҳазм Ансорийнинг машҳур саҳифасига қаттиқ эҳтиром кўрсатиб, ҳатто уни саҳифа эмас, китоб деб номлашган. Ақром Зиё Умарийнинг айтишича, бу саҳифадан тўрт мазҳаб имомлари ҳам нусха кўчириб фойдаланишган (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:66).

Анас ибн Моликнинг ҳам ёзиб юрган саҳифаси бўлган. Чунки у ўн ёшидан бошлаб Расулulloҳ (с.а.в.)га хизмат қилган ва ўз қўли билан ҳадисларни ёзиб юрганига шубҳа йўқ. Барча шогирдлари қатори фарзандлари – Мусо, Назр ва Абдуллоҳдан ҳам ёзишни талаб қилган. Унда саҳифа бўлганини шогирди Ҳубайра ибн Абдурахмон шундай келтиради: “Агар Анас ибн Моликдан кўп ҳадис сўралса, халта олиб чиқар ва бу Расулulloҳ (с.а.в.)дан ёзиб олган ҳадисларим, деб жавоб берарди” (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:67–68), – деган. Анас ибн Молик ҳар қачон талабалари олдида ҳадисни ёздириш учун чиққанда одатига кўра, “Бу китоблар шундай китобларки, унда Набий (с.а.в.)дан эшитганларим бор. Бу китобларнинг барчасини сизга дарс қилишингиз ва унга диққат-эътибор кўрсатишингиз учун бераман”, – дер эди.

Исломдан олдин ҳам ёзишни билган Саъд ибн Убоданинг (ваф. 15/636) ўз саҳифаси бўлган. Олимларнинг айтиши бўйича саҳифани оиласи ўз бисотида сақлаб юрган.

Булардан ташқари, Ибн Ҳажарнинг “Рисола”, Ибн Саъднинг “Табақот” асарида, ғарб олими И.Голдциернинг айтишича, Самура ибн Жундубнинг (ваф. 60/680) ҳам “Саҳифа”си бўлган. Буни ўғлига қолдирган бўлиб, уни Ҳасан Басрий ҳам кўрган. Абдуллоҳ ибн Масъуднинг ўғлига қолдирган ёзувлари, Муоз ибн Жабалнинг Яманга Расулulloҳ (с.а.в.) топшириқларига биноан кетаётганда ўзи билан олган ҳадислар ёзилган китоби бўлган.

Шунингдек, баъзи олимлар томонидан тасдиқланган фикрларга кўра, бошқа саҳобаларда ҳам ҳадислар ёзилган саҳифалар бўлган. Улардан, Набит ибн Шарит Абу Салама Ашжаий Куфийнинг саҳифалари бўлган, буни Ақром Зиё Умарий “Бухус

фи тариха-с-сунна” асарида келтиради. Абдуллоҳ ибн Абу Авфонинг (ваф. 80/996) саҳифаси ҳақда имом Бухорий маълумот берган. Абу Мусо Ашъарий, Саъд ибн Убода, Каъб ибн Амр ибн Убод Абу Юср Суламий (ваф. 55/675), Муҳаммад ибн Маслама, Абу Рофе каби саҳобаларнинг саҳифалари бўлган (Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий, 1984:69).

IV/X асрдан кейинги даврларда ҳадис илмига оид турли услуб ва мавзуларда ёзилган китобларнинг кўпайиб кетиши натижасида муҳаддислар уларни мавзуларга, ёзилиш услуби, соҳаси ва бошқа томонларига эътиборан гуруҳларга ажратиб алоҳида ўрганишни бошлаганлар. Масалан, “Саҳих” номи билан ёзилган ҳадис тўпламларини алоҳида ўрганиб, бу ном билан асар ёзган олимларни тадқиқ қилганлар. Бирок аввалги муҳаддисларнинг асарларида ҳадис тўпламларини қиёсий ўрганишга жуда кам эътибор берилган, уларда қисқа маълумотлар билан чекланилган. Кейинги даврларга келиб муҳаддислар бу соҳани ривожлантирдилар.

Мана шундай олимлардан бири Муборакфурий “Тухфату ал-аҳвазий би шарҳ жоме ат-Термизий” асарининг “Муқаддима” қисмида комплекс тарзда ҳадис тўпламларини қиёсий ўрганишга эътибор қаратади. Бу китоб Байрутда “Дор ал-кутуб ал-илмия” нашриётида 1990 йили нашр қилинган. Мазкур асарда ҳадис тўпламлари турларини алоҳида келтириб, ҳар бир турнинг ўзига хос жиҳатларини келтириб ўша турга кирувчи ҳадис тўпламларини муаллифлари билан қайд этиб ўтади. Муборакфурий ўз асарида ҳадис тўпламлари турини 22 тага ажратади.

Аллома муҳаддис Муҳаммад ибн Жаъфар Каттоний (ваф. 1345/1927) “ар-Рисола ал-мустатрафа ли баён машҳур кутуб ас-сунна ал-мушаррафа” асарида ҳадис тўпламлари ҳақида қимматли маълумотларни бериб ўтади. Бу асар шу соҳада ёзилган манбаларнинг машҳури ва кўп фойдаланилгани дейиш мумкин. Унда 1400 га яқин ҳадис тўпламларини 50 дан ортиқ турларга ажратган ҳолда ҳар бирига таъриф бериб, муаллифларини келтириб ўтган. Шунингдек, муайян турни гуруҳларга ажратишни ҳам унутмайди. Бу асарга Шайх Абу Яъло Байзовий Мағрибий “Зайл” ёзиб, уни “ат-Таълиқот ал-мустазрафа ала ар-рисола ал-мустатрафа” деб номлайди ва у 2011 йили Байрутда “Дор ал-кутуб ал-илмия” босмаҳонасида нашр этилган. Замонавий олимлардан Ақром Зиё Умарийнинг “Бухус фи тарих ас-сунна ал-мушаррифа” асари ҳам диққатга сазовордир.

Кейинги олим Доктор Муҳаммад ибн Матар Заҳроний (1950–2006) ҳам бу борада тадқиқот олиб бориб, “Тадвина-с-сунна ан-набавия” асарида ҳадис тўпламларини киёсий ўрганеди. Бироқ бу тадқиқот ҳадис илмининг ривожланиш босқичларига эътибор қаратгани сабабли Муборакфурийнинг асаридан фарқ қилади. Шундай бўлсада, унинг баъзи жиҳатлари Муборакфурий асаридан қулай, ўқувчига осон услубда ёзилган.

Олим Саййид Абдулмажид Ғаврий “ал-Важиъ фи таъриф кутуб ал-ҳадис” асарини 29 та ҳадис тўпламлари турини ўрганишга бағишлаб, 2009йили нашр эттирган. Шунингдек, Олим Саййид Абдулмажид Ғаврийнинг “Мавсуа улум-ал-ҳадис ва фунуних” асарида ҳам ҳадис тўпламлари ҳақида маълумотлар учрайди.

Юқоридаги олимлардан ташқари Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун ан асомий ал-кутуб вал-фунун” асарида ҳадис илмига оид асарларга катта ўрин ажратади. Бироқ бу асар фақат ҳадис илмига тегишли эмас. Ғарб олимлари К.Брокелманнинг “Гесчичте дер арабисчен Литтератур” ва Ф.Сезгиннинг “Гесчичте дес арабисчен Скрифт-тумс” асарларида ҳам ҳадис тўпламларига алоҳида боб ажратилган (С. Brockelman, 1937-1942:639) (Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ, 1941:565).

ХУЛОСА

Юқоридагиларга хулоса сифатида айтиш мумкинки, ислом динининг дастлабки илм соҳаларидан бўлган ҳадис илми асрлар давомида ривожланиб келган. Ҳадис илмининг ривожидида саҳобийлар жуда катта хизмат қилган бўлсалар, улардан кейин яшаган тобеин ва табаъ тобеинлар ҳам ҳадисларни кейинги авлодларга етиб келиши ҳамда жамланишида муҳим аҳамият касб этганлар.

Ҳадис илми олимлари томонидан ҳадисларнинг саҳих, ҳасан, заиф каби турларга ажратилиши ҳамда ҳадисларнинг мавзуси, ишончлилиги ва бошқа муҳим жиҳатлари эътиборидан тўпламларнинг тузилиши бу соҳада амалга оширилган муҳим ишлар сирасига киради. Муҳаддис олимларнинг ушбу хизматлари эвазига тўқима ҳадислар тарқалишининг олди олиниб, турли фитналарга барҳам берилди. Қувонарлиси, бу хайрли ишларда мовароуннаҳрлик олимлар ҳам бекиёс хизматлари билан ислом тарихида ўз номларини мангуликка муҳрлаганлар.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдул Фаттоҳ Абу Ғудда. (1990). Арбау расоил фи улум ал-ҳадис. Байрут: Мактаба ал-матбуот ал-исломийя.
2. Абу Исо Термизий. (1993). Ал-Жомеъ ас-сунан. Ҳамидулло Аминов таржимаси. Тошкент: Мовароуннаҳр.
3. Абу Исо Термизий. (1993). Саҳихи Термизий / Абдугани Абдулло таржимаси. Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
4. Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурахмон Ромаҳурмузий. (1984). Ал-Муҳаддис ал-фосил байнар-равий вал-ваъий. Байрут: Дор ал-фикр.
5. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. (2011). Мусталаҳул ҳадис. Тошкент: Шарқ.
6. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. (2019). Олтин Силсила: Саҳихи Муслим. Ж. 1. . Тошкент: Ҳилол нашр.
7. Раҳимжонов Дурбек. (2003). Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китоб ал-қанд фи маърифати уламои Самарқанд” асари – Самарқанд ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба. Тошкент: Тошкент ислом университети.
8. C. Brockelman. (1937–1942). Geshichte der Arabischen Litteratur/ Supplementbande I–III. Leiden.
9. У.Уватов. (1994). Донолардан сабоқлар. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.
10. Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ. (1941). Кашфуз зунун ан асмаил кутуб вал фунун. Байрут: Дор ахё ат-тарос ал-арабий.

REFERENCES

1. Abdul Fattah Abu Ghudda. (1990). Arbau rasail fi ulum al-hadith. Beirut: Maktaba al-Matbuat al-Islamiyya.
2. Abu Isa Tirmidhi. (1993). Al-Jami as-sunan. Translated by Hamidullo Aminov. Tashkent: Mawarannah.
3. Abu Isa Termizi. (1993). Translation of Sahih Tirmizi / Abdughani Abdullah. Tashkent: Literary and art publishing house named after Ghafur Ghulam.
4. Abu Muhammad Hassan ibn Abdurrahman Ramahurmuzi. (1984). Al-Muhaddith al-fasil baynar-rawi wal-wa'i. Beirut: Dar al-Fikr.
5. Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. (2011). An Authentic hadith. Tashkent: Sharq.
6. Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. (2019). The Golden Chain: Sahih Muslim. Vol. 1. Tashkent: Hilal publishing house.
7. Rahimjonov Durbek. (2003). Abu Hafs al-Nasafi's book "Kitab al-Qand fi ma'rifati ulamai Samarkand" is an important source for the history of Samarkand hadith science. Tashkent: Tashkent Islamic University.
8. C. Brockelman. (1937–1942). Geshichte der Arabischen Litteratur/ Supplementbande I–III. Leiden.
9. Ubaidulla Uvatov. (1994). Lessons from the wise. Tashkent: Publishing House named after Abdulla Qadiri.
10. Haji Khalifa Mustafa ibn Abdullah. (1941). Kashf az-Zunun. Beirut: Dar ihya al-turath al-arabi.